

Кучеренко С.В., Соколова Л.С.**УДК 908 (477.7)****ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ ДЖЕРЕЛ У ВИКЛАДАННІ КУРСУ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ**

Актуальність. Запровадження у навчальний процес вищих технічних навчальних закладів нової дисципліни «Історія української культури» спонукає до пошуку методів якісного забезпечення цього предмету. Одним з можливих варіантів створення неформального і цікавого курсу може бути залучення краєзнавчого матеріалу.

Північне Причорномор'я – район існування різноманітних давніх і сучасних культур. Носії цих культур – народи, які в різні часи проживали в причорноморських степах чи на узбережжі моря, та залишили по собі велику культурну спадщину. Частина її дійшла до нас у вигляді джерел. Тому є сподівання на віднайдення яскравих прикладів матеріальних та духовних пам'яток культури.

Історія краю на основі різноманітних джерел глибоко досліджена в наукових працях вчених-краєзнавців, серед яких такі відомі науковці як А.Д.Бачинський, А.О.Добролюбський, В.Г.Кушнір, В.Н.Станко тощо. Їхній доробок сприяє поширенню та популяризації знань з історії та культури краю серед студентів та значно полегшує пошукову роботу викладачів. Краєзнавча та джерелознавча робота в Одеській державній академії будівництва та архітектури проводиться викладачами кафедри українознавства [2; 3; 4].

Мета цієї статті – продовжити дослідження у цьому напрямку, а також розглянути можливість та доцільність застосування краєзнавчих джерел для ілюстрації матеріалу з історії української культури. Завдання дослідження – знайти приклади різних видів джерел для того, щоб показати витвори культури народів Північного Причорномор'я і наблизити їх до студентів через відчуття, розуміння та усвідомлення. Об'єкт дослідження – краєзнавчі джерела Одещини.

Отже, чи не найдавнішими з усіх є речові джерела, у яких носіями інформації є матеріальні речі та предмети – це пам'ятки архітектури, знаряддя праці, предмети домашнього вжитку, зброя, прикраси, монети тощо. Звичайно, можна знайти багато різноманітних прикладів на всі різновиди джерел. Але з багатьох можливих обрано саме такі пам'ятки, і представлені вони у певній послідовності для того, щоб продемонструвати умовність будь-якого поділу джерел та справжню інформаційну цілісність кожного джерела.

Останніми у переліку речових джерел було згадано монети – вони дають цікаві і пізнавальні приклади. Наприклад, монети Тіри, заснованої наприкінці VI ст. до н.е. вихідцями з Мілету у гирлі Дністра. Чомусь власні гроші тут почали карбувати лише в середині IV ст. до н.е. На мідних монетах зображено голову Геракла та бика. З часом Геракла замінив річковий бог Тірас. Зустрічаються також монети з Тірасом і головою коня, з Деметрою і головою коня. На срібних монетах зображали голову Деметри, постаць бика і назву міста. Пізніше зображення богині майже не змінилося, а на зворотній стороні замість бика з'явилося зображення вінка з колосків [11, с. 33-34].

Вигляд монет підказує наступний вид джерел, які так і називаються – зображальні, де інформація зафіксована у вигляді різноманітних зображень. Це можуть бути також наскельні малюнки, орнаменти, зображення на прикрасах, фрески, мозаїки, картини, карти, скульптури, фотографії, фільми тощо.

Продовжимо розглядати зображення на монетах Тіри, які спонукають до з'ясування причин саме таких малюнків. Як відомо, Геракл – син Зевса і смертної жінки Алкмени, уславився своїми неймовірними подвигами. Він є втіленням сили, мужності, відваги, усіх найкращих рис грецького народу. Після смерті Зевс узяв його на Олімп, зробивши безсмертним, і одружив з Гебою, богинею вічної юності. Деметра – дочка Кроноса і Реї, сестра Зевса, богиня родючості та хліборобства, подарувала людям зерно і навчила вирощувати хліб.

Боги Олімпу – Зевс, Посейдон, бог річок Ахелой перебирали на себе образ бика, від чого він набував символу їхніх стихій - небесних, морських, річкових. [9, с.64]. Бик - уособлення могутності, сили й родючості. Можливо образ бика міг втілювати для народів Причорномор'я господарський добробут, фізичну міць, наполегливість та працьовитість. Кінь також може тлумачитися як символ буремних стихій, нуртуючих життєвих сил і швидкості, втілення природної грації та краси.

Монети зазвичай знаходять у скарбах, які довго приховувала, а потім подарувала науці одеська земля. Навколо скарбів завжди якісь таємниці. У кожного скарбу своя передмова, історія та післямова. Як правило, знаходять їх зовсім випадково. Так було з Бородінським скарбом, знайденим на околиці села Бородіно; Орловським скарбом з придунайського села Орловка; Анадольським скарбом (с.Анадоль – тепер с.Долинське Ренійського р-ну Одеської обл.).

Старий глиняний горщик, названий Бородінським скарбом, знайшовся у 1912р. при добуванні камення в старому кургані. Скарб неушкоджено було доставлено до Одеси. Після ретельного вивчення 17 предметів з горщика, датованих XVI-XV ст. до н.е., було зроблено висновок про унікальність цієї знахідки. Наконечники списів, нефритові сокири, навершя булав, срібний кинджал, фібула та ін. – належать до різних культур надто віддалених одна від одної, щоб бути випадково зібраними (Балкани, Кавказ, Сибір). Дорогі матеріали і високий рівень майстерності свідчать про те, що ці речі мали ритуальний характер і могли належати вождю. Бородінський скарб є видатною пам'яткою доби бронзи. Він як матеріальне історичне джерело яскраво відображає основні досягнення тієї епохи і свідчить про високу рухливість населення, що сприяло активній взаємодії культур [8, с. 264].

Орловський скарб – це справжнє багатство: бронзовий глек, наповнений монетами-кизикинами. Його у 1967р. знайшли селяни в котловані, з якого добували глину і поділили між собою. За допомогою міліції вдалося зібрати половину скарбу - 73 монети. Кизикини карбувалися у малоазійському місті Кизику у VI-IVст. до н.е. з природного сплаву золота і срібла (електри). Вони на той час були міжнародним платіжним засобом та відзначалися високою художньою вартістю. На думку дослідників час ховання скарбу 330-ті роки до н.е. Неподалік від місця знайдення скарбу існувала давня переправа через Дунай. Саме до неї приблизно в цей час прямувала після невдалого походу армія намісника Олександра Македонського – Зопіріона, який потім загинув у низов'ях Дунаю. Орловський скарб є свідком цих подій. [8, с. 271].

Анадольський скарб коштовностей теж знайшли у бронзовому глеку селяни при добуванні каміння у 1895р. Вони швидко їх розпродали. Завдяки поліції вдалося конфіскувати 979 золотих і срібних монет македонських царів. Ще 206 монет з часом різними шляхами опинилося у музеях Європи. Склад скарбу не випадковий і відзеркалює IV-III ст. до н.е. Стрімке піднесення Македонії зумовило витіснення кизикинів статерами Філіпа II. Ці монети були настільки популярними, що згодом термін «філіп» став синонімом будь-якої високопробної золотої монети. Вчені вираховували, що скарб був захований після 280 р. до н.е. (за найпізнішою монетою), можливо на межі III-II ст. до н.е. Знахідка засвідчує поширення торгівлі між еллінами і скіфами, що набула не лише товарного, а грошового характеру. Водночас скарб доводить глибоке втягнення цих територій до міжнародних економічних політичних, культурних зв'язків, що об'єднували тоді античний світ [8, с. 273].

Розповіді про скарби полегшують перехід до наступного виду джерел – словесних. Це особливий тип джерел, визначальною ознакою яких є слово в усній чи писемній мові. Носіями інформації словесних джерел є пам'ятки мови (лінгвістичні джерела: антропонімічні, топонімічні, слова іншомовного походження); пам'ятки усної творчості (казки, легенди, перекази, оповідання, пісні, думи); писемні пам'ятки (літописи, документи, статистичні дані, матеріали соціологічних досліджень, періодична преса, мемуари, щоденники, наукова та художня література тощо).

Почнемо з прикладів пам'яток мови. Важливими лінгвістичними джерелами є топоніми. Вони поділяються на водні (назви морів, річок, озер, боліт) і земні (назви різних елементів рельєфу), а також назви поселень. Одеська земля має своєрідну і унікальну систему назв, що увібрала в себе мовні елементи тих народів, що мешкали тут в різні історичні часи. Наприклад, місто Болград (болгарською «болгарське місто»), Красні Окни (молдавською «красиві джерела»), Татарбунари (тюркською «татарський колодязь»), або ще Кілія (з греко-візантійської «зерносковище»), Рені (слов'янською «пристань»), Ізмаїл (тюркською «почуй, Боже») і т.д.

Від пам'яток мови до пам'яток усної творчості найкраще перейти за допомогою легенди чи переказу. Наприклад, вищезгадані міста Кілія, Ізмаїл, Рені розташовані на берегах легендарного Дунаю, в назві якого чується «д-н» - слов'янська богиня води Дана (порівняймо Дністер, Дніпро, Дін).

У фольклорі східних та західних слов'ян Дунай — це загальний символ водного простору. За болгарською легендою, Дунай витікає з-під кореня світового дерева - золотої яблуні. За багатьма легендами, Дунай тече посеред раю. Як казковий вирій Дунай пов'язаний із птахами, на яких перетворюються людські душі. В одній українській пісні Мати Божа ластівкою купається в дунайських водах. Дунайська вода відкриває шлях на той світ, це межа між світом живих та світом мертвих. Народне прислів'я каже: «Як пішов на Дунай — та й додому не думай». В історичних піснях Дунай згадується як межа українських земель. До Дунаю звертаються козаки: «Чом ти, Дунаю, став так смутен, / Став так смутен, каламутен?.. / Ой чом коні гетьманські / Не п'ють води дунайської?» У ліричних піснях Дунай — перепона між двома закоханими, яку дуже важко, іноді неможливо, подолати:

Тихий Дунай, тихий Дунай

Бережечки зносить...

Молодий козак, молодий козак |

Отамана просить: |

"Пусти ж мене, отамане,

Із війська додому,

Бо вже скучила, бо вже змучилась

Дівчина за мною".

"Ой рад би я пустить тебе,

Та ти довго будеш;

Та напийся ти води зимної,-

Дівчину забудеш".

"Пив я воду, пив зимную,

Та й не напивався;

Доки жить буду, не забуду я,

Кому присягався"

У весільних піснях Дунай є символом шлюбу, він поєднує дівчину із нареченим, назавжди відділяючи її від власного роду. Таку саму символіку має і вінок, вкинтий у Дунай [6]. Так, згадуючи про символіку Дунаю в народних піснях, ми, принагідно, звернулися до наступного виду джерел - звукових.

Це великий масив джерельної інформації, яка передається переважно музичними звуками (записи музичних творів, пісень, усної мови у супроводі музики). Для презентації таких джерел, на відміну від інших, застосовуються методи прослуховування в аудиторії або в концертному залі.

Щоб завершити перегляд словесних джерел, нам залишилося до пам'яток мови та усної творчості додати писемні джерела. Просить приклад відомої унікальної збірки „Чужинці про Україну” В.Січинського [10]. Збірка містить витяги з мемуарів близько ста діячів, мандрівників, купців, послів, що відвідали Україну протягом тисячоліття (приблизно VII – XVII ст.). Подорожні нотатки іноземців належать до джерел особового походження. Вони демонструють погляд зі сторони на речі, які для місцевого населення є звичайними. Мандрівник помічає і відзначає те, що для нього є цікавим і дивним. До речі, Праця одного з мандрівників, посла Жільбера де Лянуа була надрукована в Одесі у перекладі в 1852р. під назвою «Путешествие по Южной России в 1421 году».

Надзвичайно велике значення як писемне джерело з історії краю має для нас книга, названа В.Січинським «першим підручником українського краєзнавства». Йдеться про «Опис України» - результат 17-річної праці інженера Гійома ле Васер де Боплана [1]. Будучи видатним картографом, Боплан склав карту України, для якої використав власні виміри, а також карти окремих частин України. (Звернемо увагу, що ця карта є яскравим прикладом зображального джерела). У 1651р. він видав свою книгу, що була задумана як пояснення до карт, але фактично стала окремим твором під назвою «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн».

Боплан багато уваги приділив опису життя народу, який почував себе в степу як вдома, вважав себе господарем степу. «Оскільки ми вже знаходимося в татарському краї, мені здається, що не буде недоречним сказати дещо про їхні порядки, спосіб життя, те, як вони воюють, якого порядку дотримуються у походах, вступаючи на ворожу землю, і як відступають назад у Дике Поле» - так починає Боплан свою розповідь. Далі він детально описує зовнішність татар: вони невисокої статури, плечі у них міцні, шия широка, голова велика, лице майже кругле, лоб широкий, очі ледь розплющені, але дуже чорні і з довгим розрізом, ніс короткий, рот досить малий, зуби білі, як слонова кістка, шкіра смуглява, волосся дуже чорне і жорстке, немов кінська грива.

І жа та спосіб її приготування, напевне, здивували автора так само, як дивують нас, коли ми про це читаємо. Конина для татар смачніша, ніж волонина, овече та козине м'ясо. Навіть якщо кін здихає сам по собі, від якої б то не було хвороби, вони не утримуються від того, щоб його з'їсти. М'ясо готують так: ділять його на чотири частини, три з них віддають тим з своїх товаришів, у яких м'яса немає, собі ж лишають задню чверть, яку нарізають на якомога більші кружала не товщі 1-2 дюймів. Кладуть їх на спину коня, якого сідлають поверх них, підтягаючи якнайтісніше підпругу, сідають поверх них і скачуть 2-3 години. Потім зіскакують з коня, перевертають свій шматок м'яса, знімаючи пальцями піну з коня і змочуючи нею страву, щоб не пересихала. Далі знову сідлають коня, і знову скачуть 2-3 години. Тоді м'ясо вважається готовим до вживання. Маленькі шматки м'яса варять з дрібною солі, не знімаючи піни, оскільки вважають, що знімати піну з горщика – це викидати смак і соковитість м'яса.

Добру воду вони п'ють дуже рідко. Впродовж усієї зими вживають лише розтоплений сніг. Ті, хто заможніший, п'ють кобиляче молоко, що заміняє їм вино і горілку. У них нічого не пропадає від коня. Зі шкіри вони виготовляють паски, вуздечки, сідла, нагайки. Якщо татарам вдається роздобути борошна, вони печуть з нього на попелі коржі. Пшоняну, ячмінну і гречану каші вони заправляють кінським жиром.

Що до фруктів, то їх у них небагато, зате у широкому вжитку є мед. Вони його дуже люблять їсти, а також виготовляють з нього напій, який не варять, тому він викликає різі в шлунку. Є ще інший напій, який виготовляють бідняки. Він готується так: у барильце наливають молока, збивають його і одержують трохи масла, а те, що залишилося, зберігають у глеках і п'ють. Оскільки цей напій швидко скисає, то його готують щодня. Існує ще один різновид напою: відварюють м'ясо і зберігають навар, а потім, коли хочуть пити, підігрівають його. Загалом цей народ досить тверезий, вживає мало солі, зате додає багато приправ, зокрема червоного перцю.

Переказування великих уривків з тексту Боплана можуть бути виправдані тим, що його книга і сьогодні не втратила свого пізнавального значення і несе великий обсяг інформації про звичаї давніх мешканців нашого краю. Так за допомогою Боплана доречно перейти до джерел, які називають поведінковими. Вони фіксують інформацію, що відображає поведінку, обряди, звичаї, ритуали. У поєднанні із музикою, співом і словесними текстами вони набувають комплексного характеру. Джерела цього типу можуть сприйматися студентами через перегляд відеофільмів або ознайомлення з матеріалами етнографічних експедицій, а також за допомогою художньої, наукової та навчальної літератури, як це було продемонстровано вище.

Навряд чи знайдеться ще одна область в Україні, де проживає така кількість народів як на Одещині. В нашому краї під час Всеукраїнського перепису визначено стільки ж етнічних груп, скільки їх нараховано в Україні взагалі. Найбільші етнічні групи - українці (62,8%), росіяни (20,7%), болгари (6,1%), молдовани (5,0), гагаузи (1,1%), євреї (0,5%), білоруси (0,5%), вірмени (0,3%), цигани (0,2%). Найбільша строкатість у національному складі спостерігається в південно-західній частині області - в межиріччі Дністра і Дунаю. Тут переважає українське населення (35,8%), болгари (24,8%), росіяни (17,7%), молдовани (15,2%), гагаузи (4,6%) та ін. У північних та центральних районах населення більш однорідне за національним складом - тут живуть переважно українці. У Кодимському, Любашівському, Савранському районах українське населення складає від 88 до 94 % населення, у Роздільнянському, Комінтернівському, Іванівському, Овідіопольському – від 67 до 76 % [7, с.24]. Ось так, до речі, працюють статистичні джерела. Тому етнографічні приклади шукати у нашому краю неважко.

Звичаї та обряди – найдавніші форми духовної культури народу. Звичаї – повсякденні та усталені правила поведінки, що склалися історично на основі людських стосунків в результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості а також виявляють глибоку різницю в порівнянні з звичаями сусідніх народів. Вони, як неписані закони, народжуються разом з народом і передаються з покоління в покоління, тобто стають традиційними. Звичаїв дотримуються щоденно, а обряди, як символічні дії, приурочені до відзначення найбільш важливих подій.

Більшість українського населення Одещини – християни. Оскільки вище вже згадувалося харчування давніх татар, доречно буде навести приклад обрядової їжі українців, ще краще до відповідної пори року. Наша конференція проходитиме наприкінці листопада. Завершується осіннє обрядове коло. Наближається передріздвяний піст – Пилипівка, що триватиме шість тижнів.

На Пилипа (27.11) вечір називався заговини або запустини. У цей вечір господині готували смачну обрядову вечерю: борщ, локшину, пиріжки, вареники, смажили птицю. Родичі ходили один до одного в гості. Дівчата і хлопці організовували вечірку-складчину. На такі сходини збиралися і сімейні родини. Пості і сьогодні виконують, як і колись, важливу роль у житті українців. Вони сприяють фізичному та духовному очищенню людини, готують до відзначення найголовніших українських християнських свят.

Хоч їжа українців має регіональні особливості, проте спільним для всіх територій було її значення як об'єднуючого чинника. Це традиційна форма спілкування всієї родини, сусідів, громади. «Це давній закон наших предків – об'єднання через їжу. Народна їжа відзначається великою стійкістю традицій, часто навіть більшою, ніж інші види матеріальної культури. Тому слід збирати і поширювати рецепти традиційних страв, звичаїв, пов'язаних з харчуванням наших предків, адже в них простежуються особливості, зумовлені природними умовами, господарською діяльністю, особливостями сімейного побуту українців» [5, с.332-333].

Ближче і більше про традиційну культуру народів, які населяли у XIX столітті сучасну територію Одещини як частини Степової України можемо дізнатися з екскурсії до філії Одеського краєзнавчого музею, яка так і називається - «Степова Україна». На кафедрі українознавства ОДАБА також існує етнографічний музей, створений студентами будівельної академії під керівництвом доцента Л.П.Латишевої, де зібрані старожитності народів нашого краю. Цього року розпочато підготовку до нової форми краєзнавчої роботи – експедиційного українознавства.

Висновок. У статті на прикладах різних видів краєзнавчих джерел різних часів і народів була проілюстрована можливість їх використання у курсі історії культури України. Часткове втілення цієї ідеї у викладанні на практиці підтвердило доцільність застосування місцевого матеріалу, зокрема для висвітлення проблем вступної лекції курсу, культури давньої та античної доби на території сучасної України, історії культури етнічних груп України тощо.

Джерела та література:

1. Боплан Г.Л. де. Опис України / Г.Л. де Боплан. – К. : Наукова думка, 1990. – 256 с.
2. Кучеренко С. В. Використання краєзнавчих джерел у викладанні історії України в технічному вузі / С. В. Кучеренко // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України : у 2-х кн. – К., 2009. – Т. 19 : Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація : тематичний вип. – Кн. II. – Ч. 2. – С. 361-371; Латишева Л. П. Містобудування і архітектура як джерело локальної історії Одеси / Л. П. Латишева // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України : у 2-х кн. – К., 2009. – Т. 19 : Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація : тематичний вип. – Кн. II. – Ч. 2. – С. 405-415.
3. Кучеренко С. В. Використання краєзнавчих джерел у викладанні історії України козацької доби / С. В. Кучеренко // Заповідна Хортиця : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя : А&V; Art GROUP, 2010. – Спец. вип. – С. 243-246; Латишева Л. П. З досвіду організації самостійної роботи студентів на прикладі краєзнавчого спецкурсу / Л. П. Латишева // Заповідна Хортиця : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя : А&V; Art GROUP, 2010. – Спец. вип. – С. 247-249; Соколова Л. С. Використання матеріалів краєзнавчого музею у викладанні козацького періоду української історії та культури / Л. С. Соколова // Заповідна Хортиця : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. «Історія запорізького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя : А&V; Art GROUP, 2010. – Спец. вип. – С. 278-279.
4. Кучеренко С. В. Можливості співпраці кафедри українознавства з музеєм «Степова Україна» / С. В. Кучеренко // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі : зб. матеріалів загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ : АРТ-Прес, 2009. – Вип. 11; Соколова Л. С. Доцільність використання матеріалів краєзнавчого музею у викладанні історії України / Л. С. Соколова // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі : зб. матеріалів загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяченої 160-річчю заснування Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ : АРТ-Прес, 2009. – Вип. 11. – С.540-552.
5. Лозко Г. С. Українське народознавство / Г. С. Лозко. – К. : Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
6. Міфологія. Дунай : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://about-ukraine.com/index.php?text=21>
7. Моя незрівнянна Одещина / В. В.Солодова, Ю. О. Слюсар, Е. Г. Плеська-Зебольт, С. М. Дутка. – Одеса : Астропринт, 2006. – 84 с.
8. Нізовський А. Ю. 100 великих реліквій і скарбів України / А. Ю. Нізовський. – К. : Арій, 2009. – 400 с.
9. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики / В. В. Похлебкин. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. – 543 с.
10. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – К. : Довіра, 1992. – 255 с.
11. Шуст Р. М. Нумізматики: історія грошового обігу та монетної справи в Україні : навч. посіб. / Р. М. Шуст. – К. : Знання, 2007. – С. 33-34.